

Veronika Serbinskaya

Tərcümə etdi: Qismət Rüstəmov

Metamodernizm: problemin təyin edilməsi

XXI əsr cəmiyyətin və mədəniyyətin inkişafında yeni epoxaya qədəm qoyur ki, bu da mövcud konsepsiyalann yenidən qiymətləndirilməsinə və yeni baxışların formalasdılmasına gəlirib çıxarı. Yeni doğulan bu dünyagörüşü, ovqat artıq "post-postmodernizm", "altermədənizm", "tidimədənizm" kimi adlar almışdır. "Metamodernizm" anlayışı öz universal və hərəkəflə təbiətinə görə, müasir incəsənet, siyaset məsələləri, ekologiya, sosiologiya, keçmişin təcrübələri və rəqəmsal geleçiyimizə nəzər yetirməsiylə bütün adlardan daşa çox irali çıxdı.

"Metamodernizm" termininin ilk dəfə 1970-ci illərdə elm adamı Məsud Zavarzad ədəbiyyata tərif verərkən, xüsusilə də metaprozadan və dokumental prozadan bəhs edərkən, "yazıcı insan vəziyyətini hərəkəflə fərdi metafizika içinde şəhər edən modernist romanın sərhədlerini aşmaları və interpretasiyanın sıfır dərəcəsində olduğu metamodernist nəq-kəltmeye keçməlidir" deyərkən istifadə edib.

Termin XX əsrin 70-ci illərində ortaya çıxısa da, onun oturumşası holland filosoflar Timoteus Vermyulen və Robin van den Akkerin 2010-cu ildə çap etdirikləri "Metamodernizm haqqında qeydlər" adlı essedən sonra baş tutdu; bu termin cəmiyyətdəki, mədəniyyətdəki, 1990-ci illərdən bugünə qədərki incəsənətdə baş veren deyişiklikləri ifadə edir. Onların açıqlamasına görə, "meta" prefiks (Platonun "metaxis" terminindən gelir) – iki qütb arasındakı yırğalanmanın ve bəzi zaman dilimlərində onun düz ortada, mərkəzdə qərar tutmasını ifadə edir.

T. Vermyulen və R.van den Akker əminliklə bəyan edirlər: metamodernizm fəlsəfə, hərəkat, hansısa program və ya incəsənet termini deyil. Metamodernizmin ifadə etdiyi əsas anlayışlardan biri "hissin strukturudur" – bu, "strukturlaşdırın qəvrayışdır" (B. Kranfield). Filosofların sözlərinə görə, bunu hələlik vahid bir konsepsiya salmaq olmaz. Xatırlayaq, postmodernizm də fəlsəfə və ya program deyildi, o daşa çox "cəmiyyətdəki, sənətdəki tendensiyalarg", yaxud "ovqat" kimi təsvir edildi. Müvafiq şəkilde "hissin strukturu" da özündə fikirleri, ideyaları, isticmələri cəmləşdirir ki, bu da metamodernizmin dünyagörüşünü teşkil edir.

Metamodernizm postmodernizmə qarşı.

Fərqli miyyətənləşdirmək

Postmodernist dəyərlərinə əksinə – hansı ki, faktiki olaraq özündə dəyərlərdən imtinani, qəddar ironiyani, bezen birbaşa sarkazmi, sinizmi və dekonstruksiyanı birləşdirirdi – metamodernist sənət rekonstruksiya, diskursların bərpasına, meta-narrativlərin dirçəldilməsinə (məsələn, mifləri diriltmək), transsənət/immanətni konsepsiyaların tekrar müzakiresinə can atır, ekoloji katastroflardan, üşyanlardan, səhilihəndən və istehlaklılıqdan yorulmuş müasir dünyada dərindlik və mənəviyyat axtarışına çağırır. Müvafiq şəkilde, biz kitçən, kollajdan, abstraksionizmdən, sürrealizmdən neo-romantizme və magik realizmə keçirik.

Məlum oldu ki, "dekonstruksiya" (fi-kir, subjekti) çərçivələrdən azad etmir, tarixin sonu deyil, əksinə yeni epoxa açır ("post"dan "proto"ya, M.Epsteini xatırlayaq, "C'est de but de siècle"). Bu baxımdan metamodernizm postmodernizmin davamıdır, lakin bəzi ziddiyəti, ümidişiz ideyalann (məsələn, nihilizm, istehlaklılıq, totalitarizm) yenidən düzəldirməsi, sah-cürük edilməsi şərtidə.

İnsanı şəxsiyyətinin devalvasiyası, emosiyaların yoxluğu, kütləviliyin neticəsi kimi laqeydilik – postmodernizm dən qalan nə varsa, metamodernizmi yeni mənəviyyat axtarışına sövq etdi. Ola biler ki, bu döñüşün səbəbi texnogen gələcək qarşısındaki qorxudur, insanın yeni vəziyyətə keçidi, təbəbiət aralı düşməsi (bu da ekofuturzmi doğurdu – təbətin və texnikanın harmonik ta-

real, aydın, anlaşılmaz və mifik təcrübə).

Müasir ədəbiyyatda metamodernizmin ştrixləri

Postmodernizm klassiklərinin ak-sarıyyətinin əsərləri bu gün inkişafın yollarını anlamaq, dəyerləndirmək və yaratmaq istəyənlərin yaranmasından çox-çox avvel yazılıblar. Postmodernizmin dəyərləri və dünyagörüşü indiki dövrümüzə daha az uyğun gelir. Bu dəyişikliklər metamodernizmi salamlayan ədəbiyyatda da öz aksini tapıb. Bəzi yazıçılar özəri özərini postmodernizmin içində görmür.

"Bu kitabə (g) müxtəlif yarıqlar yapsıdırlar: "post" burdadi, "meta" oradıq Qulaq asın, mən postmodernizm dövründə yaşamıram. Men neyinə modernizm adlanırdı dövrdə de yaşamamışam, yəni ki, menin üçün modernizm deyilən şey yoxdur deyə, onun davamı postmodernizm de yoxdur. Menim indi qərar tutduğum yer Yenidir. Dünya hər gün Yenidir. (David Eggers)

Rəsmi şəkildə "postmodern ədəbiyyata" aid olmayan cərəyanlar onun

yən L.Taysonu misal getirmək olar, bu na görə də ədəbi şəhərin müvafiq subyektivlik nəzəriyyəsi formalasdırmış lazımdır. Metamodernizmin digər nezəriyyəcisi D.But "insan haqqında suallara qayıtmaga" imkan yaradan "fenomenoloji kritizm"den faydalanağı təklif edir. Yazıçı ustalığının birbaşa təyin olan həqiqi həkayələr danışmağa (nəqletməye) qayıdış baş verir. Ədəbi tənqidçi D.Vudun sözləriyle desək: "romançının əsas vezifəsi "insanın varlığı", onun neca düşünməsi, hiss etməsi və davranması haqqında yazmaqdır."

Həmçinin, metamodernist ədəbiyyat üçün xarakterik məsələlərdən biri da psixologizmə maraqlı dirilməsidir. Devid Foster Volles və Devid Eggers kimi yazıçılar şəxsiyyət problemini, dəha dəqiq desək, mümkün emosiyalar spektrinin içindən sənin həqiqətən hansını hiss etdiyini təyin etməyi, təhkiyə yolu ilə insanın "özünü", həqiqi təcrübəsinə və esl mahiyyətini ötürməyi nəzərdən keçirirler. N.Timmer buna misal olaraq, Hel Inkadenzanı – "Sonsuz zarafat" romanının qəhrəmanı –

yatın xarakterik cəhətləri deyil.

Mark Danilevski və Conatan Safran Föer postmodernizmin kollaj və dekonstruksiya ideyalarını yenidən dərkdir, bunu həmin metodları dəyişdirirək (hətta demək olar ki, rekonstruksiya edərək) – şriftlər, sətirlərin formaları ilə, səhifələrdəki "pəncərələr" oynayaraq hayata keçirirler. Bununla belə Danilevskinin "Yarpaqlar evi" əsərində sətirlərin formasının dəyişdirilməsi məna yükü daşıyır. Məsələn, qəhrəmanın dəliliyini örtmək üçün şrift dəyişir, sətirler qarışır, bir-birinin üstüne çıxır. Sütət "parça-parça" olması ilə fərglənmir, əksinə, klassik triller sütətin xatırladır – qəhrəman qəribə deyişikliklərin başladığı köhnə evə köçür. Və bütün burlar çap mətnində – o hər səhifədə hadisələrə paralel olaraq dəyişir, vizual qavrama toxunur, başqa hissələr keçirməyə vadar edir.

Tipik postmodernist əsərə misal olaraq, Ulyiam Berrouzun "Partlayan bilet"ini göstərmək olar. O, strukturun pozulması və gözənlənilməz nəticə əldə edilməsi məqsədilə yüksək dərəcədə mozaik, təhləkünləri olaraq fəsilər "dillimlənmiş" əsərdir. D.F.Vollesin "Sonsuz zarafat"ında personajlar ehvalatları hissə-hissa növbələşir, mozaika kimini yığılın, təhkiyənin qeyri-xəttılıyi, "parça-parça" olması (postmodernizm təsiri), çoxöülüllüyü və təsvirlərin ətraflı olması (eləvə intertekstüllülük olmadan T.Pinçonun təsiri) ilə fərglənir. A.Polyarinov qeyd edir ki, "Sonsuz zarafat" kitabının adı Hamletin Yorikin kəlləsinə baxaraq dediyi sitatdır. Beləliklə, əgər T.Pinçon ("V" romanındaki kimi) postmodernist "əminlik olmayan dünya"da hələ de nəsə axtarırsa, D.F.Uolles "Sonsuz zarafat"ı "postmodernizmin quru kəllesinə baxaraq" yazar.

A.Polyarinov öz resenziyاسında D.F.Uollesdən de sitat getirir:

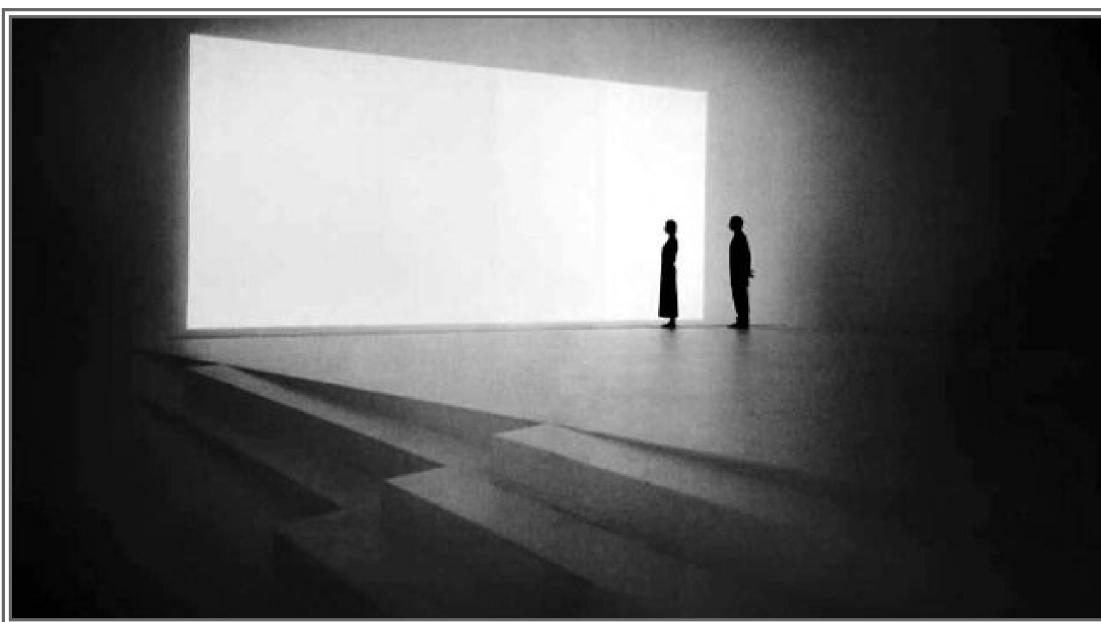
"(bu kitab) bizi vadar edir ki, özümüzdən soruşaq: niyə biz öz incəsəntimizdən dərinlər inamlara qarşı ironik məsəfe və ya aşıri suallar teleb edirik, buna görə də müasir yazıçılar mecburdur ki, bəzən şeýlərə yalnız məzelənsin, yaxud formal tryuklar göstərsin, guya intertekstual əlaqələr qurun, yuxd dəxlisiz müqayisələr etsin, real əhəmiyyəti olan həqiqətləri ulduzlu işarələsin, onları etək qeydi kimi versin, hansısa multi-valent həqquqlar çıxarsın və bu cür başqa zir-ziblə iləlləşsin."

Bələliklə, D.F. Volles səmimiyyətə çağırın (post-ironiyalar) – bu, aqıq-ashkar postmodernizmə yad anlaysıdır. Postmodernistlərin üstündə işlədikləri ironiya insana xasdır, lakin bu əndənəni aşanda, hayat absurd teatrə çevrilir, cəfəngiyat olur. Bu cür "teatr" D.F. Vollesin "Mənim yaranışım" povestində göstərilib, orda bəzən bir sual qoyulur: necə müəyyən edək ki, səmimiyyətə uyvan-bażılığın səhəddi hardadır? Hadisələr dənədən, problemlərdən və ciddiyət-dən müdafiə olunmaq üçün ironiya və maskaların istifadə olunan televiziya şousunun ətrafında – postmodernizmin ruhuna uyğun məkanda – və içində baş verir. Əlbəttə ki, D.Eggers, D.F.Volles ("Mənim yaranışım"da) və M.Danielevski – onlar postmodernizmin külli və mədəniyyətinə elə postmodernizmin öz ruhunda istehza edirler. D.Eggers "Çənbər" adlı anti-utopik əsərində Zamyatin, Oruel əmənəsi davam etdirərək külli və informasiya vasitələri, virtualıq və ün-siyətin deyərdən düşməsindən yazar.

Metamodernizmin müasir ədəbiyyatda post-ironiya, insana və onun fərdi təcrübəsinə qayıdış, psixologizm kimi xüsusiyyətləri bütöv siyahı deyil və hələ xeyli daqiqələşdirməyə, siyahını genişləndirməyə ehtiyac var. Tomas Pinçonun postmodern detektiv kimi təqdim edilən sonuncu romanı "Qanlı sıçrılış" (2016) bəzən suallar qoyur: "Realıq hardadır?", "Necə insan olmaq olar?" – bu postmodernist qayırayışa qəti oxşamır. Müasir sənətəsərli virtuellüq və həyatı XX əsrin sürealizm xarabatında və coxluğunda təsvir edir, onlar səmimiyyət və etibar, hissətin və təsəssüratın mahiyyəti, bəşəriyyətin bu gün qarşılaşdığı ictimai problemlər və çağınşalar haqqında suallar verir. Onlar simulyakrlardan sonra insanların həyatla və insanlığın dirçəlişiyə bağlı ümidi verməyə çalışırlar.

Səhifəni hazırladı: Emil Rasimoğlu

Metamodernist ədəbiyyat yolunda

düşünmək vaxtidır. Məsələn, postmodernizmin transcendental təcrübəsi dün-yadan təcrid edilmiş və şəxsiyyətsizləşdirilmiş təcrübənin özüne tuşlanmışdır.

1961-ci ilde hipnoz ideyalarından, müxtəlif dalğaların insan beyninə təsirindən ilhamlanan B. Qaysin, V. Berrouz və İ. Sommervil insan şüurunun çərçivelerini aşmaq və mistik təcrübə əldə etmək üçün "yuxu maşını" icad etdilər. "Maşın" vizual hallüsinasiyalar doğuran və bu hallüsinasiyaların necə yarandığını, beynin neyropsiyatik pozuntularla bağlı neyron aktiviliyini və terapevtik müdaxilələrin mümkünlüyüն üyənəməye kömək edən mexanizm kimi maraq doğurdu (elmi maraq).

Metamodernizmənən transcendental təcrübə fərdi təbəddülət və özünü dəyişdirmək imkanı çərçivəsində (səhifələri dağıtmış kimə yox, elm kimi yox) vacibdir. Ressam D.Tarrel təsvərürün dəyişməsinə, hətta ayıqılıqla yuxu görəməyə imkan yaradan işçiliyi kimi maraq doğurdu – (Bitniklər, magik realizm). Postmodern ədəbiyyat – kənonlardan imtina, mətnin əhatə etdiyi məvəzuların maksimum (bazən heyretniz) açılıqlığı, intertekstüllülük. Ceyms Coys coxsayı göndərmələr və xüsusi struktur olan nəqletməsiyle, Virciniya Vulf "şür axını" ilə, Keruak "spontan proza" metoduya, Berrouz və Qaysin isə "qayçılama" fəndləri ilə postmodernizmin yolunu açdı. Metamodernizmin yolunu açan yazıçılarından bəzilər isə Devid Foster Volles və Mark Danilevskidir.

Dünyada gedən dəyişikliklərə əsaslanan qarışış fərqli keçmiş təc-rübələrin və konsepsiyalann yenidən dəyerləndirilməsinə gətirib çıxır. Məsələn, postmodernizmə diliñ hakimiyəti, mənənin səzdən asılılığının bayan edən linqvistik determinizm xas idi, metamodernizm isə diliñ situasiyadan asılı olaraq istifadəsinə, təhkiyəciyə və onun öz şəxsiyyətinin nitq vasitəsi for-malaşdırmağı can atır. (Narrativ psixologiya ilə əlaqə) Yəni ki, artıq sözərin heç bir mənası olmadığını, ədəbiyyatın özünü təketdiyini və müellifin "oldüyü-nü isbat etmək cəhdəri yoxdur. Müellif ölməyib, müelliflik qalır, artıq fərdiyyətin təqnididir, "şizoanaliz" getdi. Yaratmaq üçün deli olmaq kifayət deyil. Metamodernist ədəbi təqnidin nəzəriyyələri individuallıq səxşlərdən və şəxsi həyəcanı gözdən salan postmodernizmdən fərqli olaraq, yeni ədəbiyyatı fərdin xarakterini və təcrübəsini nəzərə alaraq analiz etməye çalışırlar. Ədəbiyyat və ədəbi təqnid insana qayıdışla xarakterize edilir – bu, subyekti özünməxsus mərkəzləndirilməsidir. Nümunə kimi, "bədii əsərlər her şeydən evvel insan təcrübəsinə fokuslanır" de-

gösterir, o, boşluq, dərinlik və emosional çatışmazlığı hiss edir, amma "özü-neqapalı" adam da deyil. "Sonsuz zarafat"ın qəhrəmanı Hel və "Yarpaqlar evi"nin qəhrəmanı Connı hissələrini təsvir edə bilmir, özlərini dönyadan ayılmış, daxilden qapanmış hiss edirler. Onlara müeyyən dərəcədə subyektiv idealizmin xas olduğunu demək olar, hətta burda solipsizm təhlükəsi de peydə olur. Qətiyyətsizlik (bu romanların qəhrəmanlarına xas hiss) informasiya artıqlılarından, polisemiyadan, dekonstruksiya, dəha sonra xaos və səhərdən nəticəsində formalasdılmış, dönya-nın müxtəlifiyyi və çoxöülüllüyündən meydana çıxmış keyfiyyət kimi özünü göstərir. Hər şey mümkün olanda "heç nə"yi seçmək variantı da mümkün olur. Hel necə hərəkət edəcəyi bilmək problemi ilə qarşılaşır. O, yaxşı imkanlara malikdir, lakin heç ne etməməye üstünlük verir. Burda nəzərdə tutulan sual belidir: seçməyi necə öyrənmək olar? Connı əlyazma üzərində işə başlayanadək özünü itmiş hiss edir, bu işə onda özünü çözəmək istəyi oyadır. Postmodernizmle müqayisələr etsək, onda Keruakin "Yolda" romanının protaqonistini de qətiyyətli adlandırmak olmaz, lakin onun qətiyyətsizliyi (roman nisbətən avtobiografik olduğu üçün elə Keruakin da) 50-ci illərin dəyərlərinə qarşı meyusluq, yeni yol axtarışı, dönyaya əminliyin olmaması nəticəsində forma-laşır.

Əgər əsərlərin strukturundan danışsaq, onda mozaiklik və çoxöülüllük ideyalarının təsirini qeyd etmək olar, lakin pastiş, kollajlar, intertekstüllük, metaproza – bunların hamısı yeni ədəbiyyatın xarakterik cəhətləri deyil. Ələtətə ki, D.Eggers, D.F.Volles ("Mənim yaranışım"da) və M.Danielevski – onlar postmodernizmin külli və mədəniyyətinə elə postmodernizmin öz ruhunda istehza edirler. D.Eggers "Çənbər" adlı anti-utopik əsərində Zamyatin, Oruel əmənəsi davam etdirərək külli və informasiya vasitələri, virtualıq və ün-siyətin deyərd